

**МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ВНУТРІШНІХ СПРАВ
КРЕМЕНЧУЦЬКИЙ ЛЬОТНИЙ КОЛЕДЖ**

**Циклова комісія соціально-гуманітарних, філологічних дисциплін
та фізичної підготовки**

ТЕКСТ ЛЕКЦІЇ

з навчальної дисципліни «Психологія»

вибіркових компонент

освітньо-професійної програми

першого (бакалаврського) рівня вищої освіти

272 *Авіаційний транспорт*

Технології робіт та технологічне обладнання аеропортів

за темою 3 – *Свідомість*

Кременчук 2023

ЗАТВЕРДЖЕНО

Науково-методичною радою
Харківського національного
університету внутрішніх справ
Протокол від 30.08.2023 №7

СХВАЛЕНО

Методичною радою
Кременчуцького льотного
коледжу Харківського
національного
університету внутрішніх справ
Протокол від 28.08.2023 №1

ПОГОДЖЕНО

Секцією науково-методичної ради
ХНУВС з гуманітарних та соціально-
економічних дисциплін
Протокол від 29.08.2023 №7

Розглянуто на засіданні циклової комісії соціально-гуманітарних, філологічних дисциплін та фізичної підготовки, протокол від 28.08.2023 №1

Розробник: викладач циклової комісії соціально-гуманітарних, філологічних дисциплін та фізичної підготовки, спеціаліст вищої категорії Кошева Ю.В.

Рецензенти:

1. Викладач Кременчуцького національного університету ім.М.Остроградського, к.пед.наук, доц., доцент кафедри психології, педагогіки та філософії Сошенко С.М.
2. Викладач циклової комісії соціально-гуманітарних, філологічних дисциплін та фізичної підготовки Кременчуцького льотного коледжу ХНУВС, к.пед.н, викладач вищої категорії Кірюхіна М.В.

План лекцій:

1. Розвиток уявлень про свідомість у світовій психологічній науці.
2. Поняття про свідомість як ідеальній формі відбиття.
3. Суспільна й індивідуальна свідомість.
4. Характеристики й функції індивідуальної свідомості.
5. Структура індивідуальної свідомості.
6. Самосвідомість.

Рекомендована література:

Основна:

1. Дубравська Д. М. Основи психології: Навчальний посібник. – Львів: Світ, 2001. – 280 с.
2. Загальна психологія: Підручник / О. В. Скрипченко, Л. В. Долинська, В. Огороднійчук та ін. – К.: Либідь, 2005. – 464 с.
3. Загальна психологія. / За заг. ред. С. Д. Максименка. Підручник. – Вінниця: Нова книга, 2004. – 704 с.
4. Ішмуратов А. Т. Конфлікт і згода. – К.: Наукова думка, 1996. – 190 с.
5. Кириленко Т. С. Психологія: емоційна сфера особистості: Навчальний посібник. – К.: Либідь, 2007. – 256 с.
6. Клименко В. В. Психологія творчості.: Навчальний посібник. – К.: Центр навч. літератури, 2006. – 480 с..
7. Основи практичної психології: Підручник / За заг. ред. В. Панок, Т. Титаренко, Н. Чепелева та ін. – К.: Либідь, 2003. – 536 с.
8. Основи психології: Підручник / За заг. ред. О. В. Киричука, В. А. Роменця. – К.: Либідь, 2002. – 630 с.
9. Практикум із загальної психології / За ред. Т. І. Пашукової– К.: Т-во “Знання”, КОО, 2000. – 204 с.
10. Психологія: Підручник / За ред. Ю. Л. Трофімова. – К.: Либідь, 2001. 390 с.

Допоміжна:

1. Роменець В. А. Психологія творчості: навчальний посібник. – К.: Либідь, 2001. – 288 с.
2. Русинка І. І. Психологія: Навчальний посібник. – К.: Знання, 2007. – 367 с.
3. Степанов О. М., Фіцула М. М. Основи психології і педагогіки: Навчальний посібник. – К.: Академвидав, 2005. – 520 с.
4. Цигульська Т. Ф. Загальна та прикладна психологія: Навчальний посібник. – К.: Наукова думка, 2000. – 190 с.
5. Цимбалюк І. М. Психологія. – К.: ВД “Професіонал”, 2004. – 304 с.

6. Цимбалюк І. М., Яницька О. Ю. Загальна психологія. Модульно-рейтинговий курс для студентів вищих навчальних закладів. – К.: Професіонал, 2004. – 215 с.

Інформаційні ресурси в Інтернеті

1. Цифрова бібліотека України www.elib.org.ua
2. Освітній сайт www.osvita.org.ua
3. Студентська електронна бібліотека <http://chitalka.info>
4. Вікіпедія: вільна електронна енциклопедія (українська) <http://uk.wikipedia.org>
5. Сайт Книжкової палати України www.ukrbook.net
6. Електронна бібліотека www.lib.com.ua
7. Національна бібліотека України ім. Вернадського www.nbuv.gov.ua

Текст лекції

1. Розвиток уявлень про свідомість у світовій психологічній науці.

Свідомість сучасної людини є продукт всієї всесвітньої історії, підсумок багатовікового розвитку практичної й пізнавальної діяльності незліченних поколінь людей. Свідомість має свою не тільки соціальну історію, але й природну перед історію - розвиток біологічних передумов у вигляді еволюції психіки тварин.

Свідомість людини виникла й розвивалася в суспільний період його існування. Головною умовою виникнення й розвитку людської свідомості є спільна продуктивна опосередкована мовою гарматна діяльність людей. Це така діяльність, що вимагає кооперації, спілкування й взаємодії людей один з одним. Вона передбачає створення такого продукту, що всіма учасниками спільної діяльності зізнається як мета їхнього співробітництва.

Особливо важливе значення для розвитку людської свідомості має продуктивний, творчий характер людської діяльності. Свідомість передбачає усвідомлення людиною не тільки зовнішнього світу, але й самого себе, своїх відчуттів, образів, подань і почуттів. Образи, думки, уявлення й почуття людей матеріально втілюються в предметах їхньої творчої праці й при наступному сприйнятті цих предметів саме що як втілили в собі психологію їхніх творців стають усвідомленими.

Свідомість утворить вищий рівень психіки, властивий людині. Свідомість є вища інтегруюча форма психіки, результат суспільно-історичних умов формування людини в трудовій діяльності, при постійному спілкуванні (за допомогою мови) з іншими людьми. У цьому змісті свідомість є "суспільний продукт", свідомість є не що інше, як усвідомлене буття. Свідомість є функцією мозку, що полягає в узагальненому й цілеспрямованому відбитті дійсності, у попередній уявній побудові дій і передбаченні їх результатів, у розумному регулюванні й самоконтролюванні поведінці людини. "Ядром" свідомості, способом його існування є знання. Свідомість належить суб'єктові, людині, а не навколишньому світу. Але

змістом свідомості, змістом думок людини є цей світ, ті або інші його сторони, зв'язки, закони. Тому свідомість можна охарактеризувати як суб'єктивний образ об'єктивного світу.

Свідомість - це, насамперед, усвідомлення найближчої почуттєво сприйманого середовища й усвідомлення обмеженого зв'язку з іншими особами й речами, що перебувають поза починаючим усвідомлювати себе індивіда; у той же час воно - усвідомлення природи.

Проблема свідомості безсумнівно належить у психології до числа найважливіших, якщо не є найважливішою. Зрозуміти, як, яким образом, у силу яких законів безпомічна новонароджена людська істота, «грудочка живої матерії» перетворюється у свідомо діючого суб'єкта громадського життя - це, мабуть, сама головна й у той же час найбільш важке завдання психологічної науки, так чи інакше об'єднуючу всю її проблематику. Як відзначав О. М. Леонтьєв, «зв'язна система психологічної науки не може бути побудована поза конкретно-науковою теорією свідомості».

Загальну психологію цікавлять насамперед закони розвитку свідомості індивіда, індивідуальної свідомості. Разом з тим цілий ряд інших психологічних дисциплін у тім або іншому зв'язку вивчає також певні аспекти різних видів (форм) суспільної свідомості.

В історії психологічних ідей ставлення до проблеми свідомості змінювалося, і при цьому досить круто - від твердження її в якості чи ледве не єдиної проблеми до оголошення свідомості фікцією. Інтроекспериментальна психологія, як відомо, вважала свідомість самостійною сутністю й розглядала всі психічні процеси як його функції. У боротьбі за наукові об'єктивні методи вивчення психічного вживали спроби викинути проблему свідомості взагалі. Воно оголошувалося «луною, слабким відзвуком, забутих, зникаючої «душею» в атмосфері філософії» стверджувалося, що саме поняття свідомості, «неминуче веде в метафізику», тому пропонувалося виключити всякі згадування про нього, говорилося, що «свідомість» є термін дуже плутаний», а тому «не можна визначити психологію як науку про свідомість».

"Свідомість, - писав В. Вундт, - полягає лише в тому, що ми взагалі знаходимо в собі які б те не було психічні стани". Свідомість психологічно являє собою, із цього погляду, як би внутрішнє світіння, що буває яскравим або потьмареним, або навіть вгасає зовсім, як, наприклад, при глибокій непритомності. Тому воно може мати тільки чисто формальні властивості; їх і виражають так звані психологічні закони свідомості: єдності, безперервності, вузькості й т.д.

На думку У. Джеймса, свідомість є "хазяїн психічних функцій", тобто фактично свідомість ототожнюється із суб'єктом.

Загальна риса всіх вище наведених поглядів - це акцент на психологічній безякісності свідомості.

Трохи інша точка зору в представників французької соціологічної школи (Дюркгейм, Хальбвакс та ін.). Психологічна безякісність свідомості тут зберігається, але свідомість розуміється як площа, на яку проектується

поняття, концепти, що становлять зміст суспільної свідомості. Цим свідомість ототожнюється зі знанням.

Потрібно відзначити, що у західній психології, яка довгий час перебувала під сильним впливом біхевіористських і прагматичних парадигм, зараз спостерігається відновлення проблеми свідомості. Однак тут воно розуміється головним чином як феномен суцього індивідуальний, пов'язаний з нагромадженням, трансформацією й організацією досвіду індивіда, або як прояв духовного зв'язку між людьми

В одному з розповсюджених трактувань свідомості вона визначається як спільне знання. При цьому представники, наприклад, психоаналітичного напрямку тлумачать свідоме як результат перетворення несвідомого в процедурах психотерапії (коли «аналізанд» приходить до такого ж розуміння свого стану, що розкривається «аналістом»). В інших концепціях свідомість розглядається як співвіднесення індивідом свого суб'єктивного досвіду із соціально виробленими зразками.

Сучасний радикальний біхевіоризм трактує свідомість як «оперантне обумовлювання вербальної поведінки». За Скіннером свідомість виникає тоді, коли індивід оволодіває мовою, властивою якій-небудь вербальній громаді (спільноті людей), і починає виражати свої особистісні стани на рівні знань, якими володіє дана громада (тільки тоді він і стає свідомим членом цієї громади).

Інше трактування полягає в тому, що свідомість оголошується внутрішнім знанням або переконанням, що виражається насамперед у розумінні й оцінці своїх власних станів. Людина розглядається як «рефлексивна тварина», здатне як би створювати саме себе за рахунок інтеріоризації спостережень і дій, здійснюваних стосовно нього іншими людьми. По суті, тут свідомість підмінюється самосвідомістю.

Свідомість розглядається так само, як тотальність вражень, думок і почуттів, які створюють особистість. Єдність свідомості визначає ступінь «чутливості» особистості стосовно її власних досягнень. Всі епізоди розумового життя індивіда поєднуються тому, що вони, протікаючи в тому самому організмі, становлять частину свідомості особистості, що відтворює їх як би зсередини.

У наведених підходах свідомість трактується як щось, що впливає з досвіду індивіда, як інтегратор його внутрішнього життя - вражень, переживань, думок, тощо.

В.М. Бехтеревим за основу визначення свідомості була взята відмінність свідомих психічних процесів від несвідомих. Він розумів під свідомістю те суб'єктивне фарбування, який супроводжуються багато хто з наших психічних процесів.

Становить інтерес система поглядів Л. С. Виготського на свідомість. Він писав про те, що свідомість - це рефлексія суб'єктом дійсності, своєї діяльності, самого себе. "Свідомо те, що передається як подразник на інші системи рефлексів і викликає в них відгук". "Свідомість є як би контакт із

самим собою" . Свідомість є знання, але лише в тому розумінні, що індивідуальна свідомість може існувати тільки при наявності суспільної свідомості і мови, що є його реальним субстратом. Свідомість не дана споконвічною й не породжується природою, свідомість породжується суспільством, вона виробляється. Тому свідомість не постулат і не умова психології, а її проблема - предмет конкретно-наукового психологічного дослідження. При цьому процес інтеріоризації (тобто вживлення зовнішньої діяльності у внутрішню) складається не в тім, що зовнішня діяльність переміщається в попередній внутрішній "план свідомості"; це процес, у якому цей внутрішній план формується. Елементами свідомості, його "клітинками", за Виготським, є словесні значення.

Деяльносний підхід до вивчення свідомості представлений у роботах О.М. Леонтьєва й С.Л. Рубінштейна. О.М. Леонтьєв, критикуючи вчення Л.С.Виготського про свідомість, бачить помилковість його теорії в тім, що свідомість не була зрозуміла Л.С. Виготським як предмет діяльності людини. Суть свідомості, за О.М. Леонтьєвим, становлять психічні образи продукту як мети. Леонтьєв вважав, що свідомість у своїй безпосередності є картина світу, що відкривається суб'єктові, у яку включений і він сам, і його дії й стани. Первісна свідомість існує лише у формі психічного образу, що відкриває суб'єктові навколишній його світ; на більше пізньому етапі предметам свідомості стає також і діяльність, усвідомлюються дії інших людей, а через них і власні дії суб'єкта. Породжуються внутрішні дії й операції, що протікають у розумі, в "плані свідомості". Свідомість-образ стає також свідомістю-реальністю, тобто перетвориться в модель, у якій можна подумки діяти.

З погляду С.Л. Рубінштейна, свідомість є специфічна форма відбиття об'єктивної дійсності, що з'являється в процесі суспільної практики, трудової діяльності, формування мови. Подібна позиція спостерігається в роботах А.Г. Спіркина, на думку якого свідомість спрямована на відбиття й перетворення дійсності. Якщо свідомість, по А.Г. Спіркиним, є "суб'єктивна умова орієнтування людини в навколишньому світі", то самосвідомість є умовою орієнтування людини у своїй особистості.

На думку Б.Г. Ананьєва, "як свідомість психічна діяльність є динамічне співвідношення почуттєвих і логічних знань, їхня система, що працює як єдине ціле й визначає кожне окреме знання. Ця працююча система є стан пильнування людини, або, інакше кажучи, специфічно людська характеристика пильнування і є свідомість". За Ананьєвим, свідомість виступає як складова частина ефекту дії. Первісні факти свідомості - це сприйняття й переживання дитиною результатів своєї власної дії. Поступово починають усвідомлюватися не тільки ефекти дій, але й процеси діяльності дитини. Індивідуальний розвиток свідомості здійснюється шляхом переходу від свідомості окремих моментів дії до цілеспрямованої планомірної діяльності. При цьому весь стан пильнування стає суцільним "потокм свідомості", що перемикається з одного виду діяльності на інший. "Свідомість

як активне відбиття об'єктивної дійсності є регулювання практичної діяльності людини в навколишньому його світі"

На думку Л. М. Веккера, свідомість у широкому змісті охоплює вищі рівні інтеграції когнітивних, емоційних і регуляційно-вольових процесів. У більш вузькому змісті свідомість являє собою підсумок інтеграції когнітивних і емоційних процесів

2. Свідомість як ідеальне відбиття

Свідомість, ідеальне відбиття, є винятковим надбанням суспільної людини. При цьому психічне відбиття в його суб'єктивній формі виникає вже у тваринному світі. У тварин психіка формується й розвивається в процесі їхньої пристосувальної життєдіяльності, як момент і фактор адаптації до навколишнього середовища. Принципова відмінність способу існування людини від способу існування тварин полягає в тім, що людина, переутворюючи навколишню природу в процесі праці, створює такі життєві засоби (у найширшому змісті цього слова), які природа без нього не зробила б. У цьому процесі перетворення природи й здійснюється відтворення й розвиток людського життя.

Новий (у порівнянні із тваринами) спосіб обміну речовин, новий спосіб відтворення життя природно зажадав і нової форми відбиття об'єктивної дійсності: такої форми, що відповідала б перетворюючій діяльності людини, забезпечувала організацію спільних дій людей і погоджену регуляцію їхньої поведінки. Саме в процесі праці сформувалися й розвилися логічне мислення, творча уява, вольові акти, моральні почуття, самосвідомість, тощо, - все те, що характерно для людської психіки й що принципово відрізняє її від психіки тварин.

Ідеальне є не індивідуально-психологічним, а суспільно-історичним фактом. Воно виникає й розвивається в процесі предметно-перетворюючої діяльності суспільства. Більше того, сама необхідність у ньому створюється цим процесом. «Без ідеального образу людей взагалі не може здійснювати обмін речовин між собою й природою, а індивід не може виступати дійсним посередником між речами природи, оскільки ці речі залучені в процес суспільного виробництва. Ідеальне як таке народжується тільки процесом предметно-практичної діяльності суспільної людини, що змінює природу. Воно взагалі тільки й існує в ході цього процесу й доти, поки цей процес триває, триває, відтворюється в розширених масштабах. Перетворююча діяльність суспільства зажадала особливої форми відбиття, що забезпечує передбачення майбутнього її результату, і ця форма виникла й розвилася саме як ідеальне відбиття.

Однак, як показують дослідження Анохіна і його школи, у поведінці тварин також діє механізм, що передбачає (акцептор результатів дії). Антиципація так чи інакше виявляється на всіх рівнях психічного відбиття. І якби ідеальне відбиття вичерпувалося тільки цим моментом (передбачення результату), те його специфіка була б «розчинена» у властивостях психічного

відбиття взагалі. Головне в ідеальному визначається тим, що воно є суспільно-історичним продуктом; у розвиненому суспільстві формуються й розвиваються особливі види «духовної» діяльності (наукової, художньої, ідеологічної, тощо), спеціальним предметом яких є ідеальне. Коли людина щось «будує у своїй голові», те він так чи інакше користується тими прийомами, способами й засобами роботи з ідеальними об'єктами (відбиваючими реальні об'єкти), які зложилися в ході історичного розвитку людства. Усвідомлювані образи, якими він оперує, є функцією ідеальної міри, що упредметнюється згодом у предметно-практичній діяльності. При цьому далеко не завжди (більше того, рідко) ідеальний образ, створений яким-небудь конкретним індивідом, упредметнюється їм же самим. Він може упредметнюватися (звичайно це й буває) у діяльності інших людей. Інакше кажучи, ідеальне відбиття як би одержує самостійне існування: людина може «відокремити від себе» ідеальний образ, упредметнити його (наприклад, у кресленні) і діяти з ним, не торкаючись до пори до часу самий об'єкт, відбитий у цьому образі. Ця відносна самостійність ідеального відбиття, різних видів суспільної свідомості має для розуміння законів розвитку людської психіки виняткове значення. Кожне нове покоління (і кожний приналежний йому індивід) застаче не тільки сформований до нього спосіб виробництва, але й певну - сформовану також до нього - систему суспільних поглядів, ідей, норм і т.д. Включаючись у життя суспільства, воно (і він) разом з тим опановує продуктами не тільки матеріального, але й духовного виробництва, матеріальною й духовною культурою суспільства.

На основі мови й у зв'язку з нею в історії людства розвилися й інші способи уречевлення ідеального - знакові системи.

Мова, як і інші знакові системи, - це не просто заступник реальних речей. За ними стоїть суспільна практика, від-кристалізована в значеннях. Ідеальне упредметнюється не тільки в язиці й знакових системах. Воно матеріалізується взагалі в будь-яких продуктах людської праці: у створених людьми предметах, у спочиваючих властивостях яких зафіксована свідомо діяльність. Саме як продукти праці вони володіють «ідеальним боком», що розкривається в актах їхньої усвідомленого сприйняття, розумінні, дії з ними, тощо.

Свідомість як ідеальна форма відбиття буття має реальний сенс тільки в суспільстві й для суспільства; результати ідеального відбиття, виникаючи в процесі громадського життя, диктуєними її потребами, рано або пізно в ній же й втілюються, реалізуються, упредметнюються в продуктах людської діяльності. Свідомість існує тільки в суспільстві й у цьому плані виступає як системна якість.

Будучи відбиттям буття, свідомість (і суспільна і індивідуальна) не є його прямим «відображенням». Не можна уявляти собі справу так, що в кожний сучасний момент свідомість точно йому й відповідає. Це - не тінь, прямим образом, що однозначно повторює буття. Свідомість «збігається» з буттям лише в глобальному масштабі.

У процесі розвитку індивіда формується внутрішня зв'язність його свідомості, своєрідна, «власна логіка». Ідеальна форма відбиття дає суб'єктові відносну незалежність від безпосереднього моменту. Його поведінки в кожній даний момент визначається не тільки цим моментом, але також попередньою історією й уявленнями про майбутнє, задумами, цілями, помислами, спогадами, уявленнями про принципи поведінки, світоглядом, тощо. Все це в цілому утворює те, що прийнято називати «внутрішнім світом» особистості. Потрібно відзначити, що поняття «внутрішній мир» іноді вважається нібито несумісним з поняттям відбиття. Однак у дійсності він виступає саме як відбиття, але складно організоване, «накопичене» протягом життя, що включає багато рівнів глибини й повноти усвідомлюваного й неусвідомлюваного, емпіричних і теоретичного узагальнень і т.д. Саме внутрішній мир характеризує унікальність кожної особистості, її своєрідність. Ця своєрідність проявляється в більше простих феноменах відбиття лише в тій мірі, у якій вони пов'язані із внутрішнім світом особистості.

Підхід до аналізу механізмів формування індивідуальної свідомості був запропонований Л. С. Виготським у його концепції вищих психічних функцій. Виготський висунув тезу, відповідно до якого «всі вищі психічні функції суть інтеріоризовані відносини соціального порядку».

Найбільш продуктивним у радянській психології виявився той підхід до вивчення суспільної детермінації індивідуальної свідомості, що у якості основної поклав категорію діяльності. Відповідно до цього підходу свідомість формується, розвивається й проявляється в соціальній по своїй суті діяльності. Був сформульований принцип єдності свідомості й діяльності: індивід опановує тим, що створено суспільством, через діяльність і в процесі діяльності.

Розглядаючи проблему свідомості, ми говорили про нього як про особливий рівень відбиття. Однак не слід представляти справу так, що свідомість - це деякий додатковий поверх, що надбудовується над сенсорно-перцептивним, «представленческим» і словесно-логічним рівнями психічного відбиття. Свідомість - це не щось над відчуттям і мисленням вартє, а через них здійснюване, осмислене відбиття зовнішнього світу. Воно характеризує якість різних рівнів психічного відбиття, їхню ідеальну форму, засвоювану індивідом у процесі його розвитку в суспільстві.

3. Суспільна й індивідуальна свідомість.

З розвитком суспільної свідомості, його диференціацією суспільство створює спеціальні органи, інститути, формує традиції, звичаї й т.д., що реалізують політичні, правові, моральні, художні погляди, наукові теорії й інші ідеальні процеси, а також виступаючі в ролі регуляторів поведінки індивідів і спільностей людей.

Будучи суспільним по своїй суті феноменом, свідомість існує не над індивідами, і не між ними, і не крім них, а в їхніх головах. Суспільні ідеї, погляди, настрої й т.п. - це не щось «витаюче» над людьми, а суспільства, що

формується в процесі розвитку, ідеї, погляди, настрої конкретних людей, живучих і діючих у конкретних історичних умовах.

Тут виникає принципово важлива проблема співвідношення суспільної й індивідуальної свідомості. На жаль, вона поки ще розробляється недостатньо, не досліджене співвідношення між різними видами суспільної свідомості й суспільною психологією, так само як і співвідношення між суспільною, повсякденною й індивідуальною свідомістю. Тим часом відсутність чіткого розуміння всіх цих співвідношень утрудняє розробку строго наукової психологічної теорії свідомості. Підкреслюючи роль суспільної свідомості в психічному розвитку індивіда, необхідно при цьому мати на увазі, що вона може бути розкрита тільки в контексті вивчення його життєдіяльності, індивідуального буття в цілому. Індивід опановує ідеальною формою відбиття в процесі реального включення в життя суспільства; як людина, воно не може існувати поза цим життям, поза системою суспільних відносин.

Проблема індивідуального рівня суспільного буття людини продуктивно досліджується Абульхановою-Славською, що показала, що свідомість породжується й формується як «психологічний механізм» включення індивідуального буття в життя суспільства й разом з тим суспільного буття в життя індивіда. Розвиток індивіда як члена суспільства необхідним образом припускає й розвиток його свідомості, тобто ідеальної форми відбиття буття. Не опанувавши цією формою, він не може розвиватися як людина, як член суспільства, як особистість.

Конкретно-наукове вивчення шляхів і способів розвитку індивіда в суспільстві є однією з найбільш важких завдань. У психології намічені різні підходи до її рішення, Кожний з них «схоплює» який-небудь важливий момент, але дотепер ще не створена теорія, що розкривала б цей процес системно.

4. Характеристики й функції індивідуальної свідомості

До основних функцій свідомості відносяться наступні:

- * відбивна;
- * творча, або креативна;
- * регулятивно-оцінна;
- * рефлексивна;
- * духовна;

Принцип єдності свідомості й діяльності є одним з основних принципів радянської психології. Уперше він був сформульований С. Л. Рубінштейном: "...Психічні властивості особистості і її поведіння, свідомість і діяльність людини включаються як ланки, як сторони в єдиний процес, у якому причина й наслідок безперервний міняються місцями. Такий для нас справжній зміст положення про єдність свідомості й діяльності".

Відповідно до досліджень і висновків О.М. Леонтьєва, А.В. Запорожця, Б. Г. Ананьєва й інших, психіка й свідомість являють собою спонукальну,

регулюючи, що орієнтує й контролює частину діяльності; сама ж діяльність є єдністю двох компонентів психічного: відбивно-спонукального (внутрішнього) і виконавчого (зовнішнього).

В.П. Зінченко й Є.Б. Моргунов дають іншу картину складних взаємин між свідомістю й діяльністю: "Живий рух породжує дію, дію породжує самосвідомість, самосвідомість породжує діяльність, діяльність породжує свідомість, свідомість породжує вільну дію, вільну дію породжує особистість, особистість породжує нові види діяльності, розширює властиво свідомість... У кожному разі, коли перетворені форми входять в інші більше широкі структури або виступають автономно, між ними є живі протиріччя, що виступають одночасно і як крапки росту, і як рушійні сили розвитку. Їхня єдність - це лише моменти в їхньому бутті. Із цього погляду скільки-небудь тривала єдність свідомості й діяльності - це смерть того й іншого. Ми вже не говоримо про те, що кожна з перетворених форм має й власну складну будову. Рівновісність і гармонія між її компонентами безупинно порушується відкритістю перетвореної форми до середовища, до впливу інших форм. Звідси кризи, вибухи, катастрофи (часто очисні) у житті людини, у його свідомості й діяльності. Психологічною мовою це частіше звучать як афекти, драми, трагедії. Навіть коли рівновага зберігається, воно не статично, воно не має стійкості, порушується, має динамічний характер... Нарешті, кожна з перетворених форм має свої власні закони розвитку, у тому числі й спонтанного. Джерелом розвитку є гетерогенність як вихідних натуральних форм (наприклад, живого руху), так і виникаючих на їхній основі перетворених форм. Розуміння психічного розвитку й розвитку людини як породження перетворених форм - виклик сучасної психології з боку філософії культури й цивілізації".

Когнітивна функція тільки на рівні свідомості виступає як пізнання в повному сенсі цього слова, тобто як активне цілеспрямоване придбання знань.

При цьому насамперед маються на увазі знання як ідеальні результати відбиття, створені в процесі суспільно-історичної практики й «відлиті у форму» наукових, ідеологічних, етичних і інших ідей, принципів, норм тощо. Опановуючи ними, індивід разом з тим засвоює й сформовані види суспільної свідомості.

Знання фіксуються й передаються від людини до людини в основному за допомогою мови, хоча використовуються й інші засоби. У зв'язку з особливою роллю мови (і інших знакових систем) у розвитку свідомості в деяких напрямках психології затверджується, що знаковість є основною особливістю свідомості, свідомість трактується як довільно побудована індивідом знакова (умовна) картина миру. Тим часом свідомість, звичайно, є відбиттям буття. Мова - лише матеріальний носій знання, форма його існування. За допомогою мови людина (індивід) опановує тими змістами й значеннями, ідеями й образами, нормами й принципами, які в ньому зафіксовані й котрі становлять зміст свідомості.

У системі психічних процесів, що протікають на рівні свідомості, мисленню належить найважливіша, бути може, що провідну роль. Але обмежувати когнітивну функцію свідомості тільки мисленням було б невірно. Вона реалізується також у процесах почуттєвого пізнання: відчуття, сприйняття, подання. На рівні свідомості ці процеси здобувають такі характеристики, як категоріальність і свідомість.

Передача знань від суспільства до індивіда, звичайно, не являє собою простого їх «перекачування в його голову». Опановуючи знаннями, індивід разом з тим засвоює й суспільно-суспільно-вироблені способи дії з ними, тобто пізнавальні дії. Когнітивна функція психіки на рівні свідомості може виступати як особлива відносно самостійна цілеспрямована діяльність. У процесі пізнавальної діяльності індивід не тільки опановує наявними знаннями, але й одержує можливість створювати нові знання.

Основна характеристика регулятивної функції на рівні свідомості - її довільність. Поведінка індивіда реалізується як прояв його волі. Відзначимо, що як найважливіші ланки механізму волі є результат, що представляється заздалегідь, руху й сигнали зворотного зв'язка; при цьому підкреслюється, що рух тільки тоді стає довільним, коли сигнали зворотного зв'язка (так само як і умови, у яких відбувається рух) усвідомлюються. Усвідомлення найтіснішим образом зв'язано зі словом, з мовою й формується в спілкуванні індивіда з іншими людьми.

Довільна регуляція ставиться не тільки до моторних компонентів поведінки. За певних умов індивід одержує можливість цілеспрямовано регулювати й самі психічні процеси (перцептивні, мнемичні й інші). Безпосередні, натуральні процеси (перцептивні, мнемичні, розумові) перетворюються у вищі довільно регульовані завдяки включенню в поведінку спеціальних соціально створених стимулів (знарядь, засобів); у результаті в мозку людини відбувається об'єднання простих елементів (типу умовних рефлексів) у нову «одиницю». Знакові системи, у тому числі і язык, по Виготському, і є тими « стимулами-засобами», «знаряддями», за допомогою яких людина опановує своїм поведінням і своїми психічними процесами. Саме завдяки їм створюється можливість саморегуляції. Основною умовою оволодіння своїм поведінням є спілкування індивіда з іншими людьми.

Знакові системи формувалися в історичному процесі не тільки як засобу фіксації знань, що накопичуються, але й (і, мабуть, у першу чергу) як засобу регуляції поведінки людей і організацій їхньої спільної діяльності. Оволодіння ними (насамперед - языком) є найважливішою умовою формування механізму довільної регуляції психічних процесів. Але справа, звичайно, не просто в тім, що знак сам по собі використовується як допоміжний кошти-засіб-стимул-засіб.

За допомогою знакових систем індивід опановує суспільним досвідом, людською культурою (яка, звичайно, не зводиться до знаків). Знак може стати засобом саморегуляції лише тоді й лише остільки, коли й оскільки індивід

опановує його значенням. Щоб розкрити «гарматну функцію» знаку в довільній регуляції рухів і психічних явищ, потрібно досліджувати процес засвоєння індивідом досягнень культури у всій його повноті. Оволодіння знаковими системами - лише момент (важливий, але не єдиний) цього процесу. Це стає очевидним при переході від вивчення окремих психічних процесів і рухових актів до вивчення поведінки індивіда. Як регулятори тут виступають освоювані їм норми, правила, принципи громадського життя. Формування на їхній основі «внутрішніх механізмів» поведінки й певних властивостей особистості припускає практична участь індивіда в соціальних процесах, оволодіння не тільки «знаковими», але й матеріальними знаряддями й засобами діяльності, освоєння не тільки духовної, але й матеріальної культури.

Необхідність довільної регуляції власної поведінки обумовлена соціальним буттям індивіда. Включаючись у суспільні відносини, він повинен регулювати своє поведіння, інакше його життя в суспільстві буде неможливою (або досить утрудненою). Рівень розвитку саморегуляції в остаточному підсумку визначається суспільно організованим способом життя індивіда.

Комунікативна функція психіки одержує на рівні свідомості своє найбільш повний розвиток. Більше того, свідомість без цієї функції взагалі не могло б існувати як ідеальна форма відбиття буття. Саме ідеальне відбиття створює можливість якісно своєрідних форм людського спілкування й разом з тим у процесі спілкування розвивається саме ідеальне відбиття.

Комунікативна функція свідомості формується й розвивається в процесі спілкування між людьми, що є необхідної «складової» життя суспільства.

Комунікативна функція реалізується в процесах не тільки обміну знаннями, але також і взаємної регуляції поведінки людей. Саме в спілкуванні формується ідеальний план діяльності (і поведінки в цілому) як індивідуальної, так і спільної. Спілкування істотно підвищує «потужність» і адекватність випереджального відбиття. Завдяки комунікативній функції свідомості індивід як би звільняється від необхідності повторювати у своєму розвитку той шлях, що пройшло суспільство.

Спілкування не є деякий самостійний духовний процес, незалежний від життя суспільства. Навпаки, воно необхідним образом детермінується суспільним розвитком, насамперед матеріальними умовами життя суспільства (а виходить, і окремих індивідів). Цим визначається в остаточному підсумку й розвиток комунікативної функції свідомості.

Комунікативна функція реалізується різними способами. Ведучим серед них є мовлення, у якій як основний засіб використовується історично, що розвивається мовний код.

Навіть «передача» за допомогою мови образу від однієї людини до іншої, дотепер залишається «таємничим». Самий факт, здавалося б, простий: у процесі сприйняття в голові однієї людини формується деякий образ, він кодується в мовному повідомленні; це повідомлення приймається іншою

людиною, у голові цієї іншої людини прийняте повідомлення якось декодується й відтворюється «чужий» образ. Але як це відбувається? Які механізми тут діють? У чому складається кодування й декодування? Які трансформації тут здійснюються? Від чого залежить точність відтворення? На всі ці питання поки ще строго наукових відповідей немає.

С. Л. Рубінштейн виділяє наступні властивості свідомості:

- * побудова відносин;
- * пізнання;
- * переживання.

Кожний акт свідомості рідко може бути або тільки пізнанням, або тільки переживанням, або тільки відношенням; частіше він включає ці три компоненти. Однак ступінь виразності кожного із цих компонентів досить різна. Тому кожен акт свідомості можна розглядати як крапку в системі координат цих трьох найважливіших психологічних категорій. При аналізі механізмів свідомості важливе подолання так званої мозкової метафори. Свідомість є продуктом і результатом діяльності систем, до яких ставиться й індивід, і суспільство, а не тільки мозок. Найважливішою властивістю таких систем є можливість створення відсутніх їм функціональних органів, свого роду новотворів, які в принципі неможливо редукувати до тих або інших компонентів вихідної системи. Свідомість повинне виступати в якості "суперпозиції функціональних органів".

Перша характеристика свідомості дана вже в самому його найменуванні: знання, тобто сукупність знань про навколишній нас світ. У структуру свідомості, таким чином, входять найважливіші пізнавальні процеси, за допомогою яких людина постійно збагачує свої знання. Порушення, розлад, не говорячи вже про повний розпад кожного із психічних пізнавальних процесів, неминуче стає розладом свідомості.

Друга характеристика свідомості - закріплене в ньому виразне розрізнення суб'єкта й об'єкта, тобто того, що належить "я" людини і його "не-я". Людина, уперше в історії органічного світу виділилася з нього й себе, що протиставив, ньому, зберігає у своїй свідомості це протиставлення й відмінності. Вона - єдина серед живих істот здатна здійснювати самопізнання, тобто звернути психічну діяльність на дослідження самого себе: людина робить свідому самооцінку своїх учинків і себе самого в цілому. Відділення "я" від "не-я" - шлях, що проходить кожна людина в дитинстві, здійснюється в процесі формування самосвідомості людини.

Третя характеристика свідомості - забезпечення цілеутворюючої діяльності людини. Приступаючи до якої-небудь діяльності, людина ставить перед собою ті або інші мети. При цьому складаються й зважуються її мотиви, приймаються вольові рішення, ураховується хід виконання дій і вносяться в нього необхідні корективи тощо. Неможливість здійснювати цілеутворюючу діяльність, її координацію й спрямованість у результаті хвороби або по якихось інших причинах розглядаються як порушення свідомості.

Нарешті, четверта характеристика свідомості - наявність емоційних оцінок у міжособистісних відносинах. І тут, як і в багатьох інших випадках, патологія допомагає краще зрозуміти сутність нормальної свідомості. При деяких щиросердечних захворюваннях порушення свідомості характеризується розладом саме в сфері почуттів і відносин: хворий ненавидить матір, що до цього гаряче любив, зі злістю говорить про близьких людей, тощо.

5. Структура свідомості.

У системній організації людської свідомості О.М. Леонтьєв виділяє наступні утворюючі: значення; особистісний зміст; почуттєва тканина.

Таке уявлення про системну організацію свідомості було переглянуто Ф.Є. Василюком, що виявив його неповним й доповнив перелік складової структуру свідомості ще двома утворюючими: предмет і знак.

Запропонована структура свідомості була доповнена й розвинена В.П.Зінченком. У свідомості, крім почуттєвої тканини, значення й змісту, виділялася біодинамічна тканина руху й дії.

У новій схемі значення й зміст утворюють рефлексивний або рефлексивно-споглядальний шар свідомості. Буттєвий або буттєво-діяльнісний шар свідомості становлять почуттєва тканина образу й біодинамічна тканина живого руху й дії. У підсумку виходить двошарова рівнева структура свідомості й чотири одиниці його аналізу.

В.П. Зінченко вказував, що варто втриматися від характеристики буттєвого й рефлексивного рівнів свідомості в термінах «вищий-нижчий», «головний-підлеглий». Кожний з рівнів виконує свої функції й при рішенні різних життєвих завдань може домінувати або один, або іншої.

Дамо короткий опис кожного з компонентів структури, як вони представлені в роботах О.М. Леонтьєва й В.П. Зінченко.

Значення. У психологічній традиції цей термін в одних випадках уживається як значення слова, в інші - як зміст суспільної свідомості, засвоюване індивідом. Поняття значення фіксує та обставина, що свідомість людини утвориться не в умовах робінзонади, а усередині певного культурного простору. У культурі, у її значимих змістах історично кристалізований досвід діяльності, спілкування, світосприймання, що індивідові необхідно не тільки засвоїти, але й побудувати на його основі власний досвід. «У значеннях, - писав О.М.Леонтьєв, - представлена перетворена й згорнута в матерії мови ідеальна форма існування предметного світу, його властивостей, зв'язків і відносин, розкритих сукупною суспільною практикою».

Зміст. Поняття змісту рівною мірою відноситься й до сфери свідомості, і до сфери буття. Воно вказує на те, що індивідуальна свідомість не може бути зведена до безособового знання. У силу його приналежності живому суб'єктові й реальної включеності в його життєдіяльність свідомість завжди пристрасно. Свідомість є не тільки знання, але й відношення.

Поняття змісту виражає вкорінення індивідуальної свідомості в бутті людини, у той час як значення виражає його підключеність до суспільної свідомості. Зміст - це функціонування значень у процесах діяльності й свідомості конкретних індивідів. Зміст зв'язує значення з реальністю самого життя людини в цьому світі, з її мотивами й цінностями. Зміст і створює упередженість людської свідомості.

Дослідження значеннєвої сфери свідомості в психології пов'язані з аналізом втілення змісту в значеннях (глибоко інтимний, психологічно змістовний процес; у всій повноті проявляється в художній творчості), витягу (вичерпування) змістів із ситуації або наділення ситуації змістом. При рішенні людиною складних життєвих завдань спостерігаються протилежні й циклічно, що відбуваються процеси, що складаються в означенні змістів і в осмисленні значень. Означити зміст - значить затримати реалізацію програми дій, подумки програти її, продумати. Осмислити значення, навпроти, значить витягти уроки зі здійсненої програми дії, взяти її на озброєння або відмовитися від її, почати шукати новий зміст і відповідно до його будувати програму нової дії.

Біодинамічна тканина - це узагальнене найменування для різних характеристик живого руху й предметної Дії. Біодинамічна тканина - це зовнішня форма живого руху, яка спостережується й реєструється. Термін «тканина» у даному контексті використовується для підкреслення думки про те, що це матеріал, з якого будуються доцільні, довільні рухи й дії. У міру їхньої побудови усе більше складної стає внутрішня форма (буттєвий шар свідомості) таких рухів і дій. Вона заповнюється когнітивними, емоційно-оцінними, значеннєвими утвореннями. Справжня доцільність і довільність рухів і дій можливе тоді, коли слово входить у внутрішню форму живого руху, інакше кажучи, при взаємодії буттєвого й рефлексивного шарів свідомості.

Психологічно коштовні дані про особливості біодинамічної тканини свідомості втримуються в описах діяльності, спілкування, пізнання слепоглухонімих людей. У їхньому житті руху й дії в предметному й соціальному світі мають першорядне значення, і це відповідним чином позначається на формуванні їхньої індивідуальної свідомості.

Почуттєва тканина образу — це узагальнене найменування для різних перцептивних категорій (простір, рухів, цвіт, форма, тощо), з яких будується образ. «Особлива функція почуттєвих образів свідомості, - писав О.М.Леонтьєв, - полягає в тому, що вони надають реальність свідомій картині миру, що відкривається суб'єктові... Завдяки почуттєвому змісту свідомості світ виступає для суб'єкта як існуючий не у свідомості, а поза його свідомістю - як об'єктивне «поле» і об'єкт його діяльності».

Почуттєва тканина образу у свідомості суб'єктивно виражається в беззвітному переживанні людиною «почуття реальності». У випадках же порушення сприйняття зовнішніх впливів з'являються специфічні переживання нереальності ситуації, навколишнього світу, самого себе.

Найбільше чітко ці явища проявляються при сенсорної депривації, в умовах монотонності, одноманітності навколишнього світу.

Буттєвий і рефлексивний шари свідомості перебувають у тісному взаємозв'язку. Характеризуючи взаємини між шарами свідомості, В.П.Зинченко пише: «Рефлексивний шар свідомості одночасно є подійним, буттєвим. У свою чергу, буттєвий шар не тільки випробовує на собі вплив рефлексивного, але й сам має зачатки або вихідні форми рефлексії. Тому буттєвий шар свідомості з повним правом можна назвати сорефлексивним. Інакше не може бути, тому що якби кожний із шарів не ніс на собі печатка іншого, вони не могли б взаємодіяти й навіть дізнаватися один одного». У рефлексивному шарі, у значеннях і змістах, присутні елементи буттєвого шару. Зміст — це завжди зміст чогось: образа, дії, життя. З них він витягає або в них вкладається. Виражене словом значення містить у собі як образ, так і дія. У свою чергу, буттєвий шар свідомості несе на собі сліди розвинутих рефлексії, містить у собі її джерела й початку. Значення оцінка включена в біодинамічну й почуттєву тканину; вона нерідко здійснюється не тільки під час, але й до формування образа або здійснення дії.

6. Самосвідомість

Самосвідомість не є деяким самостійним процесом, що існує поряд або паралельно зі свідомістю. Можна сказати, що одна з найважливіших характеристик (властивостей) свідомості - рефлексивність. Сама можливість її виникнення в індивіда складається в процесі пізнання навколишнього світу (особливо суспільства), оволодіння історично-сформованими діяльностями й способами спілкування з іншими людьми, а відповідно й ідеальною формою відбиття. Рефлексивність свідомості виникає тільки на рівні ідеальної форми відбиття дійсності.

Всі основні характеристики індивідуальної свідомості: активність, ідеальна форма відбиття, рефлексивність і внутрішня зв'язність - формуються й розвиваються в процесі життя індивіда в суспільстві.

Психологічний аспект проблеми самосвідомості докладно розглянутий І.І. Чесноковою. На основі узагальнення багатьох досліджень, вона показала, що розвиток самосвідомості проходить ті ж стадії, які проходить і пізнання людиною об'єктивного світу, - від елементарних самовідчуттів до самосприйняття, самоподанням, думкам і поняттям про себе.

Необхідним і першим етапом у становленні рефлексивної свідомості є самосвідомість, або свідомість самості. Інакше кажучи, рефлексія як практика свідомості виявляє себе як різного ступеня й глибини усвідомлення самості, власної суб'єктивності. Самосвідомість як усвідомлення себе, як свідомість своєї самості залежно від цілей і завдань, що коштують перед людиною, може приймати різні форми й проявлятися як самопізнання, як самооцінка, як самоконтроль, як самоприйняття.

Націленість людини на пізнання своїх фізичних та духовних можливостей і якостей, свого місця серед інших людей становить сутність

самопізнання. Самопізнання відбувається, по-перше, в аналізі результатів власної діяльності, свого поведіння, спілкування й взаємин з іншими за допомогою зіставлення цих результатів із уже існуючими нормативами. По-друге, при усвідомленні відносини інших до мене (оцінок результатів моєї діяльності, учинків, чорт характеру, рівня розвитку здатностей, якостей моєї особистості). По-третє, самопізнання відбувається в самопостереженні своїх станів, переживань, думок, в аналізі мотивів учинків тощо. Самопостереження може відбуватися як по ходу здійснення діяльності або спілкування з іншими, так і після цього, при відновлення в пам'яті минулого. Самоконтроль є особливим психологічним механізмом людини як суб'єкта діяльності, пізнання й спілкування.

Самопізнання виступає також як основу для реалізації оцінного відношення до самого себе, або самооцінки. Розрізнення самопізнання й самооцінки може бути представлене як розбіжність когнітивно-пізнавального й оціночно-ціннісного компонентів самосвідомості. Самопізнання може містити в собі самооцінку, але воно може бути й чисто констатує, позаоцінковим. Самооцінка - це той компонент самосвідомості, що містить у собі й знання про власний самості, і оцінку людиною самого себе, і шкалу значимих цінностей, щодо якої визначається ця оцінка.

Свідомості людини властиві такі сторони, як самосвідомість, самоаналіз, самоконтроль. А вони формуються лише тоді, коли людина виділяє себе з навколишнього середовища. Говорячи про зв'язок свідомості й самосвідомості, І.І. Чеснокова називає самосвідомість тим же свідомістю, тільки з іншою спрямованістю.